

Bilingwizm francusko-polski w perspektywie socjolingwistyki historycznej (na przykładzie korespondencji Marysienki Sobieskiej)

French-Polish bilingualism from the perspective of historical sociolinguistics
(on the example of Marysienka Sobieska's correspondence)

Abstract: The aim of this paper was to identify the most important features of the French-Polish bilingualism of Queen Marysienka Sobieska (Maria Kazimiera d'Arquien), present in her correspondence. The analysis refers to the concept of linguistic change by William Labov and historical sociolinguistics capturing language within a broad social context. As a sender, the queen in the egodocuments assumed various social roles characteristic of the Polish society in the 17th and 18th centuries (e.g. daughter, wife, mother, grandmother, sister-in-law, friend, owner of goods, superior), with their own formal exponents realized using segments in Polish. Polish as a second language appears in various positions of the delimitation frame of the analyzed letters, performing various functions. The conclusion emphasizes the fact that their author had full communicative competence in the two languages, which constituted an inseparable and coherent whole.

Key words: French-Polish bilingualism, egodocuments, Maria Sobieska, historical sociolinguistics

Abstrakt: Celem artykułu było wskazanie najważniejszych cech bilingwizmu francusko-polskiego królowej Marysienki Sobieskiej (Marii Kazimiery d'Arquien), obecnych w jej korespondencji. W analizie odwołano się do koncepcji zmiany językowej Williama Labova i socjolingwistyki historycznej ujmującej język w ramach szerokiego kontekstu społecznego. Jako nadawca królowa w egodokumentach przybierała różne role społeczne, charakterystyczne dla polskiego społeczeństwa XVII i XVIII w. (np. córki, żony, matki, babki, szwagierki, przyjaciółki, właścicielki dóbr, przełożonej), z właściwymi sobie wykładnikami formalnymi, realizowanymi przy użyciu segmentów w języku polskim. Polszczyzna jako język drugi pojawia się w różnych pozycjach ramy delimitacyjnej analizowanych listów, pełniąc rozmaite funkcje. W konkluzji podkreślono fakt, że autorka dysponowała pełną kompetencją komunikacyjną w zakresie dwu języków, które stanowiły nierozdzielny, spójny całość.

Słowa kluczowe: bilingwizm francusko-polski, egodokument, Maria Sobieska, socjolingwistyka historyczna

Dawna dwujęzyczność polsko-obca stanowi obecnie coraz częściej podejmowany problem badawczy (zob. Ligara, 2011, 2018; Masłej, 2020). Podobnie – choć w nieco mniejszym zakresie – rzecz się ma w odniesieniu do bilingwizmu obco-polskiego utrwalonego w tekstach historycznych reprezentujących rozmaite gatunki mowy (zob. Zarębski, 2022a, 2022b). Zainteresowanie wspomnianą problematyką wiąże się zarówno z rozwojem polonistycznej glottodydaktyki historycznej (opisy dawnych pomocy do nauczania języka polskiego jako obcego/drugiego: podręczniki, rozmówki itd.), jak i – przede wszystkim z eksponowaniem roli kontaktów językowych w perspektywie socjolingwistyki historycznej. Warto zwrócić uwagę na to, że mimo iż w tradycyjnych badaniach diachronicznych w perspektywie tzw. historii zewnętrznej eksponowano przemiany w zakresie języka ogólnego, co Zenon Klemensiewicz (1956) uzasadniał następująco:

W obrębie języka ogólnego zajmiemy się przede wszystkim i głównie językiem literackim. Dlaczego? Po pierwsze, jest to odmiana języka jedynie dostępna badaniu skierowanemu w przeszłość. Po wtóre, jest to ta odmiana, w której – na ogół biorąc – stopień normalizacji, jako wyznacznika dojrzałości i dyscypliny rozwojowej społeczno-językowej, jest najwyższy, gdzie więc kryteria i wskaźniki rozwoju są najuchwytniejsze (s. 101–102),

język mówiony – choć będący przedmiotem zainteresowania badaczy (zob. Umińska-Tytoń, 1992) – pozostawał na marginesie głównego nurtu. A przecież, jak pisze Ernst Håkon Jahr (2023) w recenzji o nadanie tytułu doktora honoris causa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego brytyjskiemu socjolingwiście Peterowi Trudgillowi: „Każdy akt mowy [w tym także naruszający normę – R.Z.] jest więc aktem tożsamościowym, wyrazem świadomości i solidarności grupowej oraz przynależności językowej. Używając języka, dokonujemy projekcji tożsamości i postaw językowych” (s. 27). Dopiero jednak z czasem – jak wiadomo – nastąpiła zmiana w rozłożeniu akcentów w badaniach historii polszczyzny i uwagę skierowano ku mniej normatywnym zachowaniom językowym realizującym się zwłaszcza w obszarze stylu potocznego (Borawski, 2000, s. 169; Borawski i Furdal, 2003, s. 15), zgodnie z postawą, że socjolingwistyka zajmuje się językiem zwykłych ludzi (Trudgill, 2023, s. 39), by wreszcie – zwłaszcza w ostatnich latach – szerzej zainteresować się przejawami koegzystencji polszczyzny z innymi językami w ramach tej samej wypowiedzi czy tego samego tekstu. Na fakt ten, odwołując się do holistycznego ujęcia dwujęzyczności indywidualnej inspirowanego pracami takich badaczy, jak m.in. François Grosjean, Robert Galisson, Georges Lüdi, Bernard Py, Jean-Marie Prieur, François Rastier, zwraca uwagę Bronisława Ligara w swoich badaniach na temat bilingwizmu polsko-francuskiego pisarzy polskich, w tym wybitnych twórców doby romantyzmu (Ligara, 2010, 2014a, 2014b, 2015).

W zakresie historii języka polskiego warto wskazać na dwa szczególnie mocno eksplloatowane ostatnimi laty obszary, na których dawna polszczyzna spotkała się z twórczym innojęzycznym: (1) średniowieczna twórczość polsko-łacińska (Masłej, 2020), (2) nowożytne piśmiennictwo z udziałem francuszczyzny; tu chodziłoby o dwa subpola: badania nad dwujęzycznością wybitnych twórców literatury pięknej (Ligara, 2010, 2014a, 2014b) oraz

badania świadectw dokumentujących mowę dwujęzyczną, obejmujących także te, w których język polski był językiem drugim, a które zostały napisane przez dość przeciętnie utalentowane, wykształcone zgodnie ze standardami epoki, autorki, np. królową Marysienkę, Teofilę z Jabłonowskich Sapieżyń, księżnę Franciszkę Urszulę z Wiśniowieckich Radziwiłłową, Kamilę Bystrzonowską (Szczepankowska, 2004; Zarębski, 2022a, 2022b).

Przy okazji warto wspomnieć o specyfice źródeł, które stanowią szczególnie cenną bazę materiałową do analizy dawnego bilingwizmu (Masłej, 2023). W związku z faktem, że zachowania językowe dokumentujące różne praktyki dwujęzyczne są niejako a priori nienormatywne (nie respektują bowiem normy języka ogólnego), do ich obserwacji nadają się szczególnie teksty z obszaru literatury dokumentu osobistego (pamiętniki, listy, notatki prywatne itd.) (za: Ligara, 2014b, s. 163), określane mianem egodokumentów¹, niezwykle istotne dla socjolingwistyki historycznej (Nevalainen, 2015, s. 246; Wal, van der i Rutten, red., 2013). Zainteresowanie tego typu źródłami, które znajdują się, co prawda, od dawna w sferze refleksji językoznawczej, stanowić może przejaw walki z tzw. lingwicyzmem rozumianym następująco: „Lingwicyzm oznacza uprzedzenia wobec ludzi oraz dyskryminowanie ich ze względu na język, dialekt lub akcent”, jako formy dyskryminacji językowej, przeciwko której wypowiada się, nawiązując do postulatu Williama Labova, m.in. Peter Trudgill (2023, s. 41).

Niniejszy artykuł wpisuje się w aktualny trend związany z badaniami na temat bilingwizmu polsko-obcego i postulowany przez badaczy, którzy dostrzegają i akcentują rolę zabytków poświadczających współistnienie polszczyzny z innymi językami na przestrzeni wieków (Ligara, 2018). Nie bez znaczenia pozostają także wysuwane przez lata na margines głównego nurtu, czy wręcz zaniedbywane, przypadki dwujęzyczności obco-polskiej. Są one o tyle ważne dla historii języka, że obserwacja tego typu świadectw stanowiących spuściznę użytkowników, dla których język polski nie był językiem pierwszym, świadczy o randze i prestiżu dawnej polszczyzny (Miodunka, 2011), której obcokrajowcy uczyli się motywowani wieloma różnymi przyczynami (Dąbrowska, 2018, s. 30–37). Biorąc pod uwagę tak ukierunkowaną – ze względu na istnienie tej istotnej luki badawczej – historię języka, w opracowaniu skoncentruję się na zapisanej mowie dwujęzycznej królowej Marii Kazimierzy d'Arquien.

Moim celem jest wskazanie najważniejszych cech, jakie nosi bilingwizm francusko-polski królowej Marysienki, którego opis osadzę w socjolingwistyce historycznej w ujęciu Allana Bella (2013, s. 13). Badacz rozpatruje zachowania językowe w ramach szerokiego kontekstu społecznego, w tym wielojęzyczności dawnych społeczeństw, nawiązując tym samym do koncepcji zmiany językowej Labova² (Bell, 2013; por. Hünig i in., red., 2012; Labov, 1994, 2001, 2007; Schendl i Wright, red., 2011; Stenroos i in., red., 2012). Tym samym zgadzam się z postulatami badaczy, że nowocześnie widziana socjolingwistyka historyczna powinna w większym niż dotychczas stopniu korzystać z pomocy ustaleń historyków, które są cenne dla wskazania czynników zewnętrznych determinujących różnorakie zjawiska

¹ Na temat roli egodokumentów w badaniach bilingwizmu historycznego zob. Brown, 2019. Zagadnieniu temu został poświęcony jeden z numerów czasopisma *Journal of Sociolinguistics* (2019, 5(2)).

² W koncepcji Bella socjolingwistyka historyczna – wraz z kontaktami językowymi, dialektologią i pragmatyką – stanowi jedną z subdyscyplin socjolingwistyki. Ujęcie Labova nakierowane jest jednak na teraźniejszość (Bell, 2013, s. 13).

językowe (Offord, 2020, s. 5)³. Novum zaproponowanego tu ujęcia przejawia się zatem dwójako: (1) w warstwie koncepcyjno-metodologicznej; w oglądzie świadectw dwujęzycznych nawiązuję bowiem do: (a) niezastosowanej dotąd, o ile mi wiadomo, na gruncie polskiej lingwistyki diachronicznej *symultaniczności warstwowej* (ang. *layered simultaneity*) (Blommaert, 2005, s. 126), która mocno akcentuje zależności pomiędzy językiem jednostki a społeczeństwem, której była częścią, (b) holistycznego ujęcia Ligary (2018), które w analizie językoznawczej łączy podejścia: tradycyjne, socjolingwistyczno-komunikacyjne, antropologiczne i interkulturowe, (c) propozycji Doroty Masłej (2023), która dwujęzyczność rozpatruje w perspektywie tekstowej (specyfika źródeł, złożoność relacji pomiędzy kodami) i ogólnojęzykowej (bilingwizm jako przyczyna zmian językowych), (2) w warstwie materiałowej (studium przypadku bilingwizmu indywidualnego polegające na analizie dawnych tekstów wytworzonych przez osobę francuskojęzyczną, która opanowała język polski)⁴.

Symultaniczność warstwowa jako jedno z pojęć porządkujących dyskurs w ujęciu Jana Blommaerta (2005) zawiera punkty styczne z ważną dla aktu komunikacyjnego (w wymiarze zarówno konkretnych tekstów, jak i dyskursów) *analizą powiązań* (ang. *nexus analysis*) w zakresie takich czynników, jak: gatunki, status społeczny, płeć, wykształcenie, wyznanie itd., również wykorzystywaną w analizach dyskursologicznych (Scollon i Scollon, 2004). W związku z faktem, że historyk języka zawsze dysponuje materiałem w jakimś stopniu ograniczonym (na co wpływają czas powstania źródeł, wiedza – zazwyczaj niepełna – o ich autorach, epoce i przestrzeni, w której żyli itd.), w socjolingwistyce historycznej postuluje się wykorzystanie tzw. informacyjnego maksymalizmu, zgodnie z którym każda, nawet najdrobniejsza wiadomość związana ze źródłem powinna zostać wykorzystana do

³ Jednym z nowszych przykładów takiej kooperacji pomiędzy socjolingwistami a historykami jest monografia pod znamienym tytułem *The French language in Russia: A social, political, cultural, and literary history* (Offord i in., 2018) na temat funkcjonowania języka francuskiego w dawnej Rosji.

⁴ Korzystam z następujących źródeł: (1) zachowane oryginały listów Marii Kazimierzy przechowywane w warszawskim Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Ordynacji Zamoyskich, sygn. 1165, oraz w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 5885/III, vol. 130 (Arch.); (2) zmodernizowane pod kątem pisowni (zarówno francuskiej, jak i polskiej) listy Marysieńki w wydaniu Franciszka Kluczyckiego (1880); (3) *Listy do Jana Sobieskiego* wydane przez Leszka Kukulskiego (w tej edycji dokonano tłumaczenia listów francuskich na język polski) (Listy, 1966); (4) listy do synów (Listy, 2019; Listy, 2021); (5) fragmenty listów cytowane w: Komarzyński, 1983; Targosz, 1997; Żeleński-Boy, 1976. Materiał polski przytaczam w wersji oryginalnej za rękopisem (Arch.) i wydaniem Kukulskiego (Listy, 1966), w którym wtręty polskie podano w wersji oryginalnej bez modernizacji (poza nazwami własnymi), natomiast tekst francuski w związku ze złym stanem rękopisu – za wydaniem Kluczyckiego (1880). W przypadku braku tekstu francuskiego w: Kluczycki, 1880, co dotyczy listów do Zamoyskiego oraz niektórych listów do Sobieskiego, cytuję za rękopisem, pozostawiając oryginalną grafikę (cytaty te oznaczam asteriskiem *). Tłumaczenie tekstu francuskiego na polski, które zamieszczam w indeksie dolnym, podaję za: Listy, 1966; Listy, 2019; Listy, 2021 lub korzystam z własnego przekładu. Lokalizacja przykładów: O I (z: Listy, 2019), O II (z: Listy, 2021) (cyfry rzymskie wskazują numer tomu, dalej numery stron) – listy do synów (Jakuba Ludwika, Aleksandra i Konstantego), S – listy do Sobieskiego, Z – listy do Zamoyskiego (cyfra wskazuje na numer listu w wydaniu: Listy, 1966). Niektóre fragmenty podaję za opracowaniami, odpowiednio je lokalizując. Publikacje te traktuję z jednej strony jako szczególny typ źródeł, z drugiej – jako opracowania naukowe. Skrót: J1 – język pierwszy (francuski), J2 – język drugi (polski).

interpretacji językoznawczej (Janda i Joseph, 2003, s. 37). Metoda wielowarstwowej symultaniczności, której podstawowym zadaniem jest umożliwienie oglądu źródeł w szerokim kontekście (społecznym, obyczajowym, politycznym, geograficznym, ekonomicznym itd.), bywa z powodzeniem wykorzystywana w badaniach diachronicznych, o czym mogą świadczyć analizy dyskursywnie rozpatrywanej korespondencji żyjącej w XV w. w Anglii arystokratki, Margaret Paston (Wood, 2004), czy pamiętników Samuela Pepysa, żyjącego w XVII w. angielskiego urzędnika państwowego (Nevalainen, 2015).

Pozostając w kręgu zaplecza metodologicznego tak widzianej socjolingwistyki historycznej, warto zwrócić uwagę na kilka faktów, które mogą stanowić ważny kontekst dla bilingwalnych zachowań Marysieńki i które pozostają w kręgu wzmiankowanych uprzednio symultaniczności warstwowej i analizy powiązań. Chodziłoby mi szczególnie z jednej strony o podstawowe czynniki związane z funkcjonowaniem społeczeństwa w Polsce XVII-wiecznej, z drugiej – o ówczesną sytuację językową kraju, w tym także sytuację językową samej Marysieńki.

Spółeczeństwo

Czasy, w których żyła królowa, to – jak wiadomo – w Polsce, kraju o jednej z największych wówczas populacji europejskich, okres władzy magnaterii, która doprowadziła do osłabienia państwa uwikłanego w wojenne konflikty z sąsiadami. Nastąpił wtedy regres ekonomiczny związany ze spadkiem wydajności gospodarki pańszczyźnianej. Ujawniła się również stopniowa marginalizacja państwa na arenie międzynarodowej, natomiast w sferze estetycznej doszło do rozkwitu kultury barokowej, której jednym z istotniejszych przejawów był – nieco paradoksalnie – powrót do nieskrępowanej cenzurą kościelną twórczości rękopiśmiennej (Topolski, 1994, s. 145–146). W obszarze obyczajów językowych widoczny stał się rozrost sposobów sygnalizowania pozycji społecznej, związanej z przynależnością stanową (szlachta, mieszczaństwo, chłopstwo), warunkowany w znacznej mierze kultem urzędu, przy czym warto dodać, że krzewienie stylu barokowego przez retorykę szkolną doprowadziło do rozbudowania amplifikacji zarówno w oracjach okolicznościowych, jak i w etykiecie językowej (Cybulski, 2003, s. 238–293; 2021).

Jako nadawca Marysieńka w swoich dwujęzycznych listach przybiera różne role społeczne z właściwymi sobie wykładnikami formalnymi realizowanymi z użyciem segmentów w języku polskim (od pojedynczych wyrazów, poprzez grupy składniowe, po dłuższe fragmenty)⁵:

- **żony** – w liście do pierwszego męża, Jana Zamoyskiego, Marysieńka pod koniec listu pisze: *Adieu don mon cher* (Arch.) [Do zobaczenia więc, drogi mój] *tiaptuta*⁶ *pas trop* (Arch.) [nie nazbyt] *kochanny*. (Z 10); do Jana Sobieskiego, w formule inicjalnej, wyraziła

⁵ Fragmenty wytłuszczone w oryginale są po polsku. Nie we wszystkich przypadkach udało się dobrać do oryginalnych fragmentów francuskich; zwłaszcza zaczerpniętych z: Żeleński-Boy, 1976. W takiej sytuacji podaję wyłącznie polski tekst, który Marysieńka zapisała po francusku, przetłumaczony przez Boya-Żeleńskiego lub innych autorów opracowań, z których korzystam. Polskie tłumaczenia w nawiasie kwadratowym pochodzą zarówno od autora artykułu, jak i od poszczególnych wydawców.

⁶ Rodzaj afektonimu.

się następująco: *Muy szliczny serdecznie ukochany Jachniczku, jedyny panie serca mego i duszy pociecho!* (S 15), czym na trwałe zdobyła miejsce w polskiej tradycji literackiej, choć zniecierpliwiona niezdecydowaniem Sobieskiego w związku z planami osiedlenia się we Francji zareagowała następująco: *Rada bym przecież, szebysz mi W. M. oznaymił, jeżeli continuiesz dans la pensée d'aquérir du bien ici* [myśl o nabyciu tutaj dóbr] (Żeleński-Boy, 1976, s. 80);

- **matki** – w liście do syna Aleksandra: [...] *mon très cher* [mój najdroższy] *Olinku* (O II, 16, 20); także matki zabiegającej o poparcie biskupa przemyskiego, Jerzego Denhoffa, dla syna Jakuba, kandydata do tronu polskiego: *Ja nie wątpię o afekcie stałym WMMP ku nam, y że interesa syna mego starszego żwawie promować bendziesz. Proszę, dopomosz y mnie, o co proszę, a jeżeli buk dał, szeby syn muy miałby bycz wiwiższony na tron, to w pakta konwenta wloszisz, szebym w szadne rzeczy ani promociye się nie wdawała, y szeby się y nie godziło się do mnie udać, jako nayostry obostrzyć prawo to. Cy nie boyisz się, moy złoty Kanclierzu, kiedy do szopy jedziesz albo w ni[ej] siedzisz, przisnay się* (Komaszyński, 1983, s. 203); matki zasmuconej rozrzutnością synów w liście do wojewodziny Sieniawskiej: *Przykro mi, że inni zarobią w moich dobrach to, co oni mogliby zarobić, ale to ich wina: chto sze raz pszeniewiesz, to kredytu na wieky utraczy. Nie trzeba mi było proponować amnestii.* [...] (Żeleński-Boy, 1976, s. 224);
- **córki** – w liście do męża, wspominając ojca: *Rodzie moy est fou de moy et voulait Vous écrire, mais ie l'en ay empêché au récit, que ie luy ay fait de l'obligation, que Vous a sa fille* [który za mną szaleje, chciał pisać do Waszmości, ale wstrzymałam go, przedstawiając mu uczucia, które Wć żywisz dla jego córki] [...] (S 39), *Przestrzegam, aby myszlicz tu à des aquisitions* [o nabyciu posiadłości], *bo pan ociec powiada, sze iusz szadnam spsobem mie stąq nie chce wypuszczic, by nie wiem co. Bądsz WM pewien, sze Rusza Vous rendra touiours de bons offices auprès de Vostre Aurore* [zawsze będzie Wci wyświadczać dobre przysługi w sprawie Wci Jutrzenki] [...] (S 39);
- **babki** – w liście do syna o swojej wnuczce, z którą przebywała w Rzymie po wyjeździe z Polski: *Et ma petite-fille Marisinka fait ses compliments et embrassements à son papa et maman. Elle se porte, Dieu merci, à merveille. Elle engraisse et embellit* [...] a moja wnuczka Marysieńka pozdrawia i całuje swojego tatę i swoją mamę. Czuje się ona bardzo dobrze, Bogu dzięki. Tyje i pięknieje] (O I, 233–237);
- **szwagierki** – w liście do siostry Sobieskiego, Katarzyny Radziwiłłowej: *Jaśnie Oświecona Księżno i serdecznie kochana Siostró, Moja serdecznie kochana Książneńko, moja siostrzyczka złota, z duszy ukochana siostró* (Targosz, 1997, s. 256);
- **właścicielki rozporządzającej dobrami na odległość (z Włoch)** – Marysieńka w listach do przyjaciółki, wojewodziny (i hetmanowej) Sieniawskiej z domu Lubomirskiej zwraca się o pomoc w zarządzaniu interesami, np. z powodu jakiegoś dzierżawcy: *To śmieszna rzecz, te wyrażenia, jakimi on się postuguje: spodziewacz się; kiedy rzeczy są realne, pisze się winny y powinny zaraz płacicz; to nie jest człowiek, który by się nadawał* (Żeleński-Boy, 1976, s. 223), czy też wpłata w tekst francuski listu skierowanego do Sieniawskiej fragment po polsku, w którym kategorycznie komentuje rozrzutność swoich synów: *Przykro mi, że inni zarobią w moich dobrach to, co oni mogliby zarobić, ale to ich wina: chto sze raz pszeniewiesz, to kredytu na wieky utraczy. Nie trzeba mi było proponować amnestii.* [...] (Żeleński-Boy, 1976, s. 224);

- **gospodyni nieszanowanej przez dwór pierwszego męża** – w liście do swego podstarościego: *Panie Wacławowicz. Czyli ja nie pani?... Co wskażę, to na wspak czynią. Czemu tak nie czynią jak przy Jegomości? A to jak rozkazałam baryłę wina postać, a oni garncami posyłają, a ja się będę musiała wstydzić, kiedy kto przyjedzie. Owsa kazałam kilkadziesiąt korcy, a oni dwa posłali. Jakom żywa, takich rządów nie widziała, jako to są. Niech się już odmienia, dla Boga!...* (Żeleński-Boy, 1976, s. 54);
- **oddanej, potrzebującej wsparcia przyjaciółki** – w związku z problemami, które jej sprawiają synowie, skarży się w liście do Elżbiety Sieniawskiej: *Nikt mnie nie kocha [...] nikt nie odwzajemnia mojej czułości. Jestem tedy comme une [niczym jakies] nieboszontko opuszczone przez wszystkich, bo sądzę, że moi przyjaciele widzą, że lepiej jest dla mnie i dla nich w obecnej koniunkturze, abym raczej była daleko niż blisko* (Żeleński-Boy, 1976, s. 224).

Królowa, dbając o realizację celów komunikacyjnych, w zależności od roli trafnie – choć spontanicznie – dobierała środki językowe z obszaru J2 w pisanej z założenia po francusku (w J1) korespondencji. Polszczyzna pojawia się w różnych pozycjach ramy delimitacyjnej listów (Zarębski, 2022b), przy czym warto tu zwrócić uwagę przynajmniej na trzy przypadki, które świadczą o jej równorzędnej kompetencji w zakresie polszczyzny jako J2. Są to:

- znajomość etykiety średniopolskiej: w liście do Zamoyskiego pozdrowiła jego siostrę, księżnę Gryzellę Wiśniowiecką za pomocą formuły **czolem** (Z 11);
- znajomość polskiej frazeologii: do Katarzyny Radziwiłłowej dosadnie pisze: **Gotowam o to z każdym za łeb puść** (Targosz, 1997, s. 257), także specjalistycznej, np. *Mais je prétendrais que, dans le contrat de mariage, il se ferait mutuelle vitalité de surtout tous les biens qu'ils ont et auront, que les biens qui seraient dégagés des deniers de votre frère – wlewki praw na jego osobę⁷ – et que les ayant dégagés, il en entrerait en jouissance lui votre frère, puisqu'il prendrait la place des créanciers...* [Ale twierdziłabym, że w kontrakcie małżeńskim zrobiłoby się klauzulę wzajemnego dożywocia, przede wszystkim o wszelkich dobrach, które mają i które będą mieć, że dobra, które zostałyby zwolnione z zastawu z majątku osobistego Twojego brata – wlewki praw na jego osobę – i że skoro zostałyby zwolnione z zastawu, wszedłby w korzystanie z nich, on Twój brat, ponieważ zająłby miejsce wierzycieli...] (O II, 70–73);
- dłuższe w pełni spójne ustępy po polsku: *Je vous pries de me croire nostre tres humble servante et monsieur Sapia [i] Jablonowski de mes service* [Proszę, bądź przekonany, że jestem Wci oddana do usług, i zechciej Wc upewnić jmp. Sapiechę i jmp. Jabłonowskiego o mojej życzliwości]. *Nic sie tu osobliwego nie pisze dla Sapiy, bo iako doydą te listy tego nie wiem; alem iam szadny puki w Paryszu nie omieszkała pocztę. Adieu, o respons proszę co prędzej.* (S 42).

Zresztą królowa wykazywała szczególną predylekcję do sięgania po polskie tworzywo językowe zwłaszcza w odniesieniu do kilku czynników istotnych dla sytuacji komunikacyjnych determinujących wytworzone przez nią teksty. Większe natężenie użycia polszczyzny dotyczy: zapisywania wyrażen deiktycznych (nazw własnych z polskiego obszaru

⁷ Przenosić prawa, spuszczać na kogoś coś; por. przypis 13. (O II, 71), gdzie wydawcy powołują się na *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (t. 6, s. 346): *wlewam na kogo prawo abo dług, spuszczam komu dług swój*.

językowego) i nazw realiów (różnego rodzaju leksyka bezekwiwalentna, kulturemy itd.) (Zarębski, 2022b), różnego rodzaju operatorów metatekstowych, np. *Ce sot animal Grotus écrit à M. l'évêque de Livonie du 10 de ce mois de Viene ce que je vous ai dit ci-dessus de votre frère et entre autres qu'il le supplie de me prier de ne point croire ce que l'on me pourrait mander, zabiegayqc iako muwiq et qu'il prie que je lui tienne le contrat dont j'étais convenue [...]* [Ten głupek Grothus pisze do p. biskupa inflanckiego 10. Tego miesiąca z Wiednia to, co Ci powiedziałam powyżej o Twoim bracie i między innymi błaga go, by mnie poprosił, bym wcale nie wierzyła w to, co mogłoby mi się donieść, zabiegając jako mówią i że prosi, żebym mu utrzymała umowę, co do której się zgodziłam [...]] (O II, 172–173), a także przytoczeń: *Le pauvre kastelan de Krakowie me disait un jour* [Biedny kasztelan krakowski powiedział mi kiedyś]: *<czy Niemcy potruyq nas iako szczuruwf?>* (O I, 344–346). Językiem polskim posługiwała się autorka szczególnie chętnie w rozbudowanych postscriptach oraz w sytuacjach mocniej zdeterminowanych czynnikami zewnętrznymi, np. w listach pisanych z zagranicy do drugiego męża, Jana Sobieskiego, w związku z zamiarami zakupu posiadłości we Francji (np. z Paryża do Sobieskiego; Żeleński-Boy, 1976, s. 80).

Sytuacja językowa

Jeśli chodzi o sytuację językową w dobie średniopolskiej (XVII–XVIII w.), to należy zwrócić uwagę przede wszystkim na fakt współobecności w tym czasie dwóch języków urzędowych (polskiego i łaciny) i związaną z nim polsko-łacińską dwujęzyczność elit. Dużą rolę w nauczaniu łaciny odegrały szkoły jezuickie, które zostały dotknięte kryzysem w 2. połowie XVIII w., na czym w znacznej mierze zyskało szkolnictwo pijarskie (Gajda, 2021, s. 175–179). Ponadto trzeba pamiętać, że I Rzeczpospolita była państwem wielonarodowościowym i wielojęzycznym. Odwołując się do ustaleń Marii Strycharskiej-Brzeziny z 2009 r., Władysław Miodunka (2011) ukazał matrycę wielojęzyczności na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego: „**I. język polski** (etnolekt; język państwowy, elitarny, kontaktowy); **II. etnolekty autochtoniczne** (bałtyckie i wschodniosłowiańskie); **III. etnolekty allochtoniczne** (enklawowe/wyspowe: ormiański, tatarski, karaimski, niemiecki, rosyjski starowierców oraz rozproszone: jidysz i cygański)” (s. 197).

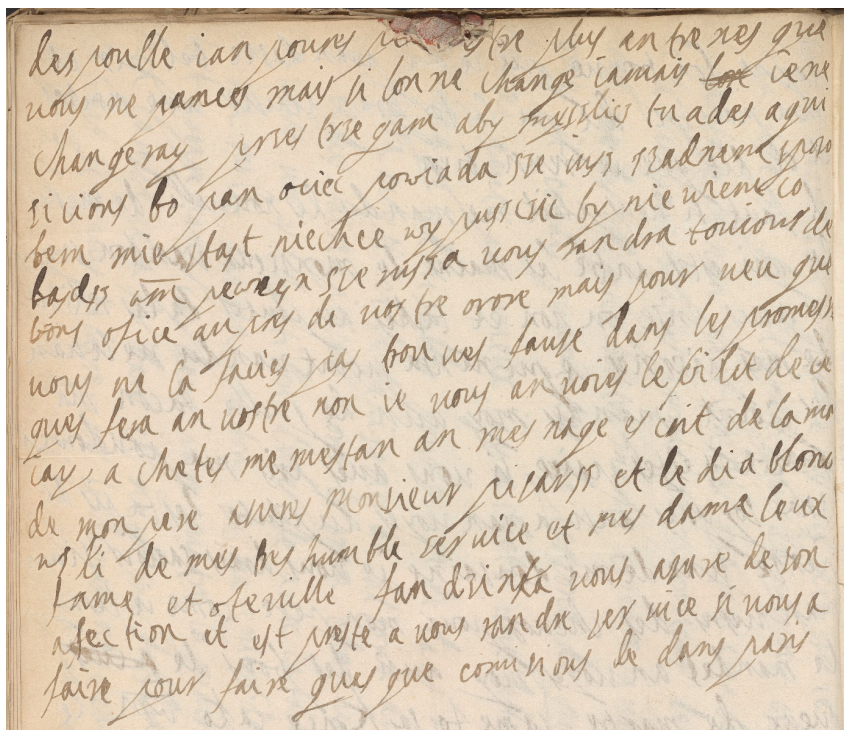
Przedstawiciele arystokracji znali także często język włoski, spopularyzowany w XVI w. przez dwór królowej Bony, a także język francuski, którego znajomość nasiliła się w XVII w. za sprawą dwóch kolejnych królowych pochodzących z Francji: Ludwiki Marii Gonzagi de Nevers i właśnie Marii Kazimierzy d'Arquien, a szczyt osiągnęła w wiekach XVIII i XIX, kiedy elity społeczne stały się dwujęzyczne. W czasach królowej Marysieńki francuski był głównie językiem dyplomacji (wraz z popularniejszą w tej funkcji łaciną) i arystokracji. Należy dodać, że językiem francuskim – inaczej, niż to miało miejsce w przypadku łaciny – posługiwały się też kobiety, m.in. za sprawą zakonu wizytek zajmujących się edukacją młodych panien (Borawski i Cybulski, 2021, s. 146). Z kręgu postaci bliskich Marysieńce (wcześniej już wspomnianych) francuski opanowała, wykształcona przez wizytki, Elżbieta Sieniawska, nie znała go natomiast, mająca za sobą jedynie edukację domową, siostra Sobieskiego, Katarzyna Radziwiłłowa, z którą królowa pozostawała w dobrych relacjach.

Biografia językowa Marysienki wpisuje się niejako w sytuację językową doby średnio-polskiej. Maria Kazimiera d'Arquien urodziła się 28 czerwca 1641 r. w Nevers w zubożałej rodzinie szlacheckiej, mogącej się poszczycić znakomitą genealogią. Pod koniec roku 1645 jako mała dziewczynka wyjechała do Polski w orszaku ślubnym Marii Gonzagi. Następnie wychowywała się prawdopodobnie w zamku warszawskim pod opieką dworki królowej, pani Galman. Wtedy też nauczyła się języka polskiego, którego znajomość będzie szlifować po przyjeździe z Francji, do której wyjechała w celu zdobycia lepszej edukacji w klasztornej szkole urszulanek. Do Warszawy wróciła, mając lat 12. Jeśli chodzi o jej repertuar językowy, to – jak piszą jej biografowie – prócz polskiego i francuskiego nie uczyła się innych języków (np. łaciny ani włoskiego, z papieżem bowiem rozmawiała z pomocą tłumacza) (Kalinowska i Tysza, red., 2017; Komarzyński, 1983, s. 10–15; Targosz, 1997, s. 52). Jak można się jednak zorientować na podstawie lektury listów do synów, dość swobodnie w tekst francuski włączała łacinę i język włoski. Do obu mężów, najpierw Zamoyskiego, a potem Sobieskiego, pisała po francusku, wplatając liczne fragmenty polskie, a czasem też ukraińskie. Znajomość tego języka wiązała się zapewne z rodzinnymi dobrami Sobieskich położonymi na kresach południowo-wschodnich. Po polsku pisała wyłącznie do siostry króla, Katarzyny Radziwiłłowej. Królowa pozostawiła po sobie ogromną spuściznę epistolarną, której znaczna część uległa w ciągu wieków zniszczeniu. Pisała do obu mężów, innych bliższych i dalszych członków rodziny (m.in. ojca, dzieci, wnucząt, zięcia, ciotki – hrabiny Maligny, siostry męża – Katarzyny Radziwiłłowej) i dworzan (np. referendarza koronnego Stanisława Antoniego Szczuki, François Dalairaca, Filipa Duponta, lekarza Girolama Fanfoniego), przyjaciół (tu szczególnie do plenipotentki Elżbiety Sieniawskiej) i innych (Komarzyński, 1980; Targosz, 1997, s. 252–258; Wójcik, 2021). Zachowane egodokumenty rozpatrywane w proponowanej przez Ligarę (2018) trójpoziomowej analizie zapisanej mowy bilingwalnej reprezentują wiele interesujących zjawisk w planie formalnym (różne typy *code switching*, *code mixing* oraz interferencji), funkcjonalnym i genologicznym (Zarębski, 2022a, 2022b).

Jak stwierdził Stanisław Urbańczyk na podstawie właściwości systemowych i leksykalno-frazeologicznych polskich fragmentów w listach zdominowanych przez język francuski (1967): „Władała polszczyzną biegle i znała różne jej subtelności” (s. 169), choć pewnie mówiła z francuskim akcentem. Jeden ze współczesnych jej francuskich memuarystów stwierdził, że „królowa po polsku mówi lepiej niż sami Polacy, z większą bowiem delikatnością” (Targosz, 1997, s. 177). Jeśli by próbować określić typ bilingwizmu Marysienki, to, zważywszy na okoliczności nabywania J2 pozyskane z jej biografii, był to raczej bilingwizm wczesny (Myers-Scotton, 2006), bliższy współczesnego (ang. *coordinative bilingualism*), opartego na niemal jednoczesnym przyswajaniu obu kodów (Hamers i Blanc, 1983, s. 21–67), choć mający pewne punkty styku z bilingwizmem podporządkowanym (ang. *subordinative bilingualism*) (Weinreich, 1953, s. 9–11). Pierwsze bowiem cztery lata swojego życia królowa spędziła we Francji.

Rysunek 1

Fragment listu Marysieńki do Jana Sobieskiego (S 39)

W kontekście uwarunkowań socjolingwistycznych, takich jak pochodzenie społeczne, wykształcenie czy płeć, i biografii językowej Marysieńki istotna może się wydać ocena grafii⁸, która w jakiś sposób świadczyła o poziomie jej edukacji, ale również o stosunku do słowa pisanego. Pisała dużo i szybko, co pociągało za sobą swego rodzaju niedbałość. W praktykach tych nie była jednak odosobniona, brak bowiem stabilizacji graficznej charakteryzował wielu żyjących w tym czasie, nawet dobrze wykształconych, autorów egodokumentów (Nevalainen, 2015). O grafii, zarówno polskiej, jak i francuskiej, Marysieńki jej biografowie wypowiadają się dość niepochlebnie, np. królowa pisała „po polsku, okropną pisownią” (Żeleński-Boy, 1976, s. 54), „Posługiwała się przy tym własną uduchowioną ortografią, którą Żeleński określił jako »fantazyjna« Znamienity autor uskarżał się, że czytając listy królowej, natrafiał raz po raz na istne rebusy do rozwiązania” (Komaszyński, 1980, s. 67), „[...] jej niepoprawna ortografia (zapisy fonetyczne, nieuzasadnione dzielenia wyrazów na części), z biegiem lat, najpewniej pod wpływem lektury” poprawiła się i Sobieska „pod koniec życia pisała znacznie lepiej” (Targosz, 1997, s. 258), „Hrabia Jametel, który wyjechał w Paryżu przed pierwszą wojną światową kilka listów Marii Kazimiery do elektora Bawarii, napisał dowcipnie, że monarchini tak traktowała ortografię francuską, jak małżonek jej traktował Turków” (Komaszyński, 1980, s. 67; por. też Leyk, 2019, s. 50–51). Nie była to jednak pisownia pozbawiona wszelkich zasad, jak słusznie zauważył Urbańczyk (1967):

⁸ Por. przywołane już oryginalne fragmenty oraz rys. 1.

Nieporządek nieporządkiem, mimo to jasne, że Marysieńka albo przeszła naukę pisania po polsku, albo dzięki pewnemu odczytaniu i własnej bystrości zapoznała się z podstawowymi zasadami grafiki polskiej, a więc z połączeniami *sz, cz, rz*, z zasadą oznaczania miękkości spółgłoski przez *i*, gdy następowała samogłoska, z użyciem liter *i, y* na oznaczenie *j*. (s. 170, przypis 2)

W odniesieniu do ukształtowania stylistycznego na spontaniczny, bliski mówionego charakter korespondencji królowej wskazuje Michał Komaszynski (1980):

List był dla niej rodzajem rozmowy z adresatem. [...] bogata jest puścizna epistolarna słynnej Marysieńki. Zawiera ona niezmiernie cenne wiadomości, które ukazują nie tylko królową w nowym świetle, ale mogą stanowić w niejednym przypadku cenny przyczynek do mało zbadanych dla tego okresu dziejów Rzeczypospolitej. Korespondencja Marii Kazimierzy jest także zjawiskiem literackim noszącym znamiona epoki Baroku. (s. 70)

Mimo że styl listów bywa dość ostro krytykowany: „Co do stylu jest on w całym słowa znaczeniu domowy, potoczny, o budowie zdań często zaniedbanej, chaotycznej, niemówiąc o interpunkcji, której braknie w zupełności” (Ziembicki, 1934, s. 3), także w porównaniu z jej współczesnymi: „[Królowa – R.Z.] [...] nie należała przecież do grona mistrzyń pióra – na pewno nie była polską panią de Sévigné, nie miała też talentu literackiego czy raczej pisarskiej swady Jana Sobieskiego” (Leyk, 2019, s. 52–53), to jednak zdarzają się w tej korespondencji fragmenty niepozabawione walorów artystycznych, np. *L'on me mande de Poulogne, qu'il a a fort gelé ; ie m'en aperçois, et ie crois, que de plus en plus ie m'en apercevrai, estant plus frileuse que les autres personnes* [Piszą mi z Polski, że tam bardzo silne mrozy; zauważyłam to i myślę, że coraz dotkliwiej będę je odczuwała, będąc wrażliwsza na zimno niż inni]; ***a zda mi sie sze ciepło dla kogo inszego znowu [w] Warszawie sie wznieca, a dawny avec les hirondelles est tombé mort de froid*** [razem z jaskółkami zmarł na śmierć], ***tak mi się czemusz zda; gdyby to było, racz WM. mnie oznaymicz, bo moia Rusza zawsze iednaka w pomarańczach swoich, ale son humeur fière ne pourrait souffrir*** [jej dumne usposobienie ani na chwilę nie zniosłoby] ***odmiane d'un moment sans faire la sienne pour une eternité*** [i samo odmieniłoby się na zawsze] (S 39).

Podsumowanie

W świetle poczynionych analiz Marysieńka jawi się jako osoba posiadająca pełną kompetencję komunikacyjną w zakresie dwu języków, które – jak się współcześnie podkreśla – stanowiły nierozdzielną, spójną całość. Piszą o tym Päivi Pahta, Janne Skaffari, Laura Wrigth – redaktorzy jednej z nowszych publikacji na temat dawnej dwu- i wielojęzyczności:

[it] should not be seen as a collection of 'languages' that the speaker controls, but rather as a complex of specific semiotic resources, some of which belong

to a conventionally defined 'language', while others belong to another 'language'. The resources are concrete accents, language varieties, registers, genres, modalities such as writing – ways of using language in particular communicative situations and spheres of life⁹. (Pahta i in., 2018, s. 4; za: Masłej, 2023)

Warto tu również zwrócić uwagę na fakt, że przypadek indywidualnego bilingwizmu Marysieńki można uznać w pewnym sensie za reprezentatywny dla znacznej części ówczesnej arystokracji, co pozwala – oczywiście z pewnymi zastrzeżeniami – odnieść poczynione ustalenia do całej grupy społecznej, a zatem do dwujęzyczności grupowej. Przy czym trzeba podkreślić, iż omawiany typ bilingwizmu nie jest tym samym bilingwizmem w sensie jakościowo-funkcyjnym, co polsko-łacińska dwujęzyczność średniowieczna. Tam mieliśmy do czynienia z językiem o wyższym prestiżu, stymulującym zmiany językowe wobec języka wernakularnego, podatnego na te zmiany. Tu zaś spotykają się dwa kody, które mają w sumie równorzędny charakter. Zmiana dotyczy zatem tożsamego podejścia do różnych języków, które w konkretnym akcie komunikacyjnym stanowią nierozrwalną całość semantyczną. Dość powiedzieć, że królowa, sięgając w listach do synów po materiał włoski, zapisywała go nie z francuska, a z polska, np. *Le cardinal de Dziudicy* [kardynał del Giudice] (O I, 241), *Le cardinal Czibo est mort* [Kardynał Cibo zmarł] (O I, 254).

Jak wiadomo, obserwacja przeszłości pomaga wyjaśnić teraźniejszość. Dobrym narzędziem do opisu dawnego materiału mieszczonego się w obszarze egodokumentów o charakterze bilingwalnym mogą być – jak starano się tu pokazać – odwołujące się do szerokiego kontekstu metody współczesnej socjolingwistyki o nachyleniu diachronicznym: wielowarstwowa symultaniczność i analiza powiązań. Maksymalizm informacyjny – w związku z faktem, że historyk języka jest zawsze w jakiś sposób ograniczony w swoich badaniach (w zakresie źródeł, niepełnej wiedzy o przeszłości) – umożliwia szeroki ogląd nawet skąpego materiału językowego. Wykorzystanie w opisach utrwalonej niegdyś mowy bilingwalnej szerokiego kontekstu społecznego uwzględniającego również takie, nieomówione czy zaledwie zasygnalizowane z konieczności w tym opracowaniu, czynniki, jak: przestrzeń geograficzna wraz z rekonstrukcją mapy podróży i pobyków jednostki, indywidualna wrażliwość, interesy rodzinno-polityczne, etykieta językowa wraz z doбором środków w zależności od adresata, poszerza i uzupełnia spektrum analiz. Odwołanie się do wspomnianego kontekstu społecznego dowodzi również – co szczególnie ważne dla samego paradygmatu dyscypliny, jaką jest lingwistyka diachroniczna, a w jej obszarze socjolingwistyka – ewolucji, która się dokonała w odniesieniu do źródeł niejednojęzycznych: od tradycyjnych, utrzymywanych w duchu strukturalizmu i normatywizmu ujęć skoncentrowanych na obserwacji leksyki i właściwości systemowych materii polskojęzycznej w źródłach dwu- i wielojęzycznych, poprzez językoznawcze analizy antropologiczno-komunikacyjne z równorzędnym traktowaniem dwu (czy większej liczby) kodów, po otwarte na nowe propozycje metodologiczne ujęcia w duchu tekstologiczno-dyskursywnym.

⁹ „Nie należy jej postrzegać jako zbioru »języków«, którymi dysponuje dana jednostka, ale raczej jako zespół określonych zasobów semiotycznych, z których część należy do konwencjonalnie zdefiniowanego »języka«, a pozostałe do innego »języka«. Te zasoby obejmowałyby konkretne akcenty, odmiany językowe, rejestry, gatunki, kompetencje takie, jak pisanie – sposoby użycia języka w określonych sytuacjach komunikacyjnych i sferach życia”.

Źródła

- Arch. – *Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Ordynacji Zamoyskich*, sygn. 1165; *Biblioteka Ksiąg Czartoryskich* w Krakowie, sygn. 5885/III, vol. 130.
- Kluczycki, F. (1880). *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego* (t. 1). Akademia Umiejętności.
- Komaszyński, M. (1983). *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*. Wydawnictwo Literackie.
- Listy, 1966 – *Maria Kazimiera d'Arquien de la Grange. Listy do Jana Sobieskiego*. L. Kukulski (oprac.). Czytelnik.
- Listy, 2019 – *Listy Marii Kazimierzy z Archiwum Sobieskich w Oławie* (t. 1: *Listy do synów z lat 1696–1704*). A. Leyk, J. J. Sowa (red.). Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku.
- Listy, 2021 – *Listy Marii Kazimierzy z Archiwum Sobieskich w Oławie* (t. 2: *Listy do synów z lat 1697–1704*). A. Czarniecka (red.), R. Zaborowski (tłum.). Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku.
- Targosz, K. (1997). *Sawancki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*. Wydawnictwo Retro-Art.
- Żeleński-Boy, T. (1976). *Marysieńka Sobieska*. Wydawnictwo Lubelskie.

Słowniki

- Linde, S. B. (1807–1914). *Słownik języka polskiego*. Drukarnia Zakładu Ossolińskich.

Literatura

- Bell, A. (2013). *The guidebook to sociolinguistics*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781394260874>
- Blommaert, J. (2005). *Discourse: A critical introduction*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610295>
- Borawski, S. (2000). *Wprowadzenie do historii języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Borawski, S., Cybulski, M. (2021). Postęp i innowacyjność konwencjonalizująca potrzeba stabilności. Kontakty międzyetniczne i udział wzorów obcych w kształtowaniu standardów zachowań językowych. W: S. Borawski, M. Cybulski (red.), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego* (t. 1, s. 123–157). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Borawski, S., Furdal, A. (2003). *Wybór tekstów do historii języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brown, J. R. (2019). Historical heritage language ego-documents: From home, from away, and from below. *Journal of Historical Sociolinguistics*, 5(2), 20190023. <https://doi.org/10.1515/jhsl-2019-0023>
- Cybulski, M. (2003). *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Cybulski, M. (2021). Obyczaje językowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (od końca XV do połowy wieku XVIII). W: S. Borawski, M. Cybulski (red.), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego* (t. 1, s. 95–121). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Dąbrowska, A. (2018). Byli przed nami, uczyli przed nami. Nauczanie języka polskiego jako obcego (jpjo) – spojrzenie diachroniczne. W: A. Achtełik, K. Graboń (red.), *W kręgu (glotto)dydaktyki* (t. 5, s. 15–43). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Gajda, A. (2021). Początki i rozkwit szkolnictwa jezuickiego i pijarskiego – kariera retoryki w życiu publicznym i formach obyczajowych. W: S. Borawski, M. Uździcka (red.), *Historia języka polskiego jako doświadczenia wspólnotowego* (t. 2, s. 173–186). Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Hamers, J. F., Blanc, M. (1983). *Bilingualité et bilinguisme*. Mardaga.
- Hüning, M., Vogl, U., Moliner, O. (red.). (2012). *Standard languages and multilingualism in European history*. Benjamins. <https://doi.org/10.1075/mdm.1>
- Jahr, E. H. (2023). Recenzja dokonań naukowych w związku z wnioskiem o wszczęcie postępowania o nadanie tytułu doktora honoris causa KUL Profesorowi Peterowi Trudgillowi. W: *Profesor Peter John Trudgill. Doktor Honoris Causa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* (s. 19–28). KUL (wersja angielska Review of the academic achievements of Professor Dr. Dr. h. c. mult. Peter Trudgill FBA to be awarded the title of Honorary Doctor by the John Paul II Catholic University of Lublin, p. 61–69).
- Janda, R. D., Joseph, B. D. (2003). On language, change, and language change – or, of history, linguistics, and historical linguistics. W: B. D. Joseph, R. D. Janda (red.), *The handbook of historical linguistics*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470756393.ch>
- Kalinowska, A., Tyszka, P. (red.). (2017). *Maria Kazimiera Sobieska (1641–1716) w kręgu rodziny, polityki i kultury*. Zamek Królewski w Warszawie.
- Klemensiewicz, Z. (1956). Zagadnienia i założenia historii języka polskiego. *Pamiętnik Literacki*, 47(3), 86–137.
- Komaszyński, M. (1980). *Epistolografia Marysienki Sobieskiej*. W: Z. J. Nowak (red.), *Wśród zagadnień polskiej literatury barokowej* (cz. 1: Światopogląd – genologia – topika, s. 60–72). Uniwersytet Śląski.
- Komaszyński, M. (1983). *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*. Wydawnictwo Literackie.
- Labov, W. (1994). *Principles of linguistic change* (t. 1: Internal factors). Blackwell.
- Labov, W. (2001). *Principles of linguistic change* (t. 2: Social factors). Blackwell.
- Labov, W. (2007). Transmission and diffusion. *Language*, 83(2), 344–387.
- Leyk, A. (2019). *Nota edytorska*. W: A. Leyk, J. J. Sowa (red.), *Listy Marii Kazimiery z Archiwum Sobieskich w Oławie* (t. 1: Listy do synów z lat 1696–1704, s. 41–53). Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku.
- Ligara, B. (2010). Bilingwizm polsko-francuski Adama Mickiewicza. W stronę antropologii lingwistycznej. *LingVaria*, 2(10), 141–170.
- Ligara, B. (2011). Dwujęzyczność twórców literatury polskiej jako problem badawczy historii języka. *LingVaria*, 1(11), 165–178.
- Ligara, B. (2014a). Bilingwizm w tekście zapisany (cz. 1: Status lingwistyczny. Paradygmaty badawcze). *LingVaria*, 1(17), 149–169. <https://doi.org/10.12797/LV.09.2014.17.10>
- Ligara, B. (2014b). Bilingwizm w tekście zapisany (cz. 2: Wykładniki transkodowe. Gatunki). *LingVaria*, 2(18), 139–174. <https://doi.org/10.12797/LV.09.2014.18.11>
- Ligara, B. (2015). Une vie dans deux langues, le bilinguisme polonais-français de Zygmunt Krasiński à la lumière de son œuvre épistolaire et littéraire. *Revue des Études Slaves*, 86(4), 427–445. <https://doi.org/10.4000/res.744>
- Ligara, B. (2018). Badania bilingwizmu i wielojęzyczności wybitnych nosicieli języka w przestrzeni języka polskiego: nowa subdomena historii języka? W: M. Pastuch, M. Siuciak (współpr. K. Wąsińska i W. Wilczek) (red.), *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy* (s. 97–108). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Masłej, D. (2020). *Jak rodził się średniowieczny tekst. Tak zwane „Kazania augustiańskie” w perspektywie historycznojęzykowej*. Wydawnictwo PSP.

- Masłej, D. (2023). Średniowieczne zabytki polsko-łacińskie jako przedmiot badań historycznojęzykowych. Perspektywy badawcze. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 355–369. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.2635>
- Miodunka, W. T. (2011). Między etniczno-genealogicznym a kulturowym rozumieniem narodu. O potrzebie historycznojęzykowych badań polszczyzny jako języka obcego i drugiego. *LingVaria*, 1(11), 179–204.
- Myers-Scotton, C. (2006). *Multiple voices: An introduction to bilingualism*. Blackwell. <https://doi.org/10.1093/applin/aml055>
- Nevalainen, T. (2015). What are historical sociolinguistics? *Journal of Historical Sociolinguistics*, 1(2), 243–269. <https://doi.org/10.1515/jhsl-2015-0014>
- Offord, D., Rjéoutski, V., Argent, G. (2018). *The French language in Russia: A social, political, cultural, and literary history (Languages and culture in history)*. Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.1093/fs/knz167>
- Offord, D. (2020). Sociolinguistics and history: An interdisciplinary view of bilingualism in imperial Russia. *Journal of Historical Sociolinguistics*, 6(1), 20180019 <https://doi.org/10.1515/jhsl-2018-0019>
- Pahta, P., Skaffari, J., Wright, L. (2018). From historical code-switching to multilingual practices in the past. W: P. Pahta, J. Skaffari, L. Wright (red.), *Multilingual practices in language history. English and beyond* (s. 3–17). De Gruyter Mouton. <https://doi-org.ezproxy.utu.fi/10.1515/9781501504945-001>
- Scollon, R., Scollon, S. W. (2004). *Nexus analysis: Discourse and the emerging internet*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203694343>
- Schendl, H., Wright, L. (red.). (2011). *Code-switching in early English*. De Gruyter.
- Stenroos, M., Mäkinen, M., Særheim, I. (red.). (2012). *Language contact and development around the North Sea*. Benjamins.
- Szczepankowska, I. (2004). *Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Targosz, K. (1997). *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*. Wydawnictwo Retro-Art.
- Topolski, J. (1994). *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990 roku*. Wydawnictwo Kopia sp. z o.o.
- Trudgill, P. (2023). Wykład. Socjolingwistyka a sądy wartościujące w językoznawstwie. W: *Profesor Peter John Trudgill. Doktor Honoris Causa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* (s. 39–47), KUL (wersja angielska: Lecture. Sociolinguistics and linguistics value-judgments, p. 81–88).
- Umińska-Tytoń, E. (1992). *Polszczyzna potoczna XVIII wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Urbańczyk, S. (1967). Polszczyzna Marysieńki Sobieskiej. *Język Polski*, 47, 168–173.
- Wal, M. J., van der, Rutten, G. (red.). (2013). *Touching the past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents (Advances in historical sociolinguistics 1)*. John Benjamins.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in contact: Findings and problems*. Mouton & Co.
- Wood, J. L. (2004). Text in context: A critical discourse analysis approach to Margaret Paston. W: T. Nevalainen, S.-K. Tanskanen (red.), *Letter writing. Special issue of Journal of Historical Pragmatics*, 5(2), 229–254. <https://doi.org/10.1075/jhp.5.2.05woo>
- Wójcik, Z. (2021). *Jan III Sobieski*. PIW.
- Zarębski, R. (2022a). Bilingwizm francusko-polski w listach królowej Marysieńki – analiza strukturalna. *Socjolingwistyka*, 36, 161–175. <https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.36.9>
- Zarębski, R. (2022b). Polszczyzna we francuskich listach królowej Marysieńki – charakterystyka funkcjonalna i genologiczna. *Świat i Słowo*, 39(2), 155–170. <https://doi.org/10.53052/17313317.2022.43>
- Ziembicki, W. (1934). *Nieznane listy królowej Marji Kazimiery*. Lwów.
- Żeleński-Boy, T. (1976). *Marysieńka Sobieska*. Wydawnictwo Lubelskie.